

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 902/904 : 069.528 : 929.624.3 (477.74+478.3) (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.270>

Андрій Красножон*

ОДЕСЬКІ ТРОФЕЙНІ ЕКСПОНАТИ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЙНОГО КОМПЛЕКСУ «МОЛДОВА» (ЯССИ)

Анотація: Шість пам'ятників епіграфіки Османської імперії вивезли співробітники Одеської трофейної служби у 1942 р. до міста Яси. З того часу їхня доля залишалася невідомою. Три з них належали до фортеці Ізмаїл і датовані 1795 р. Ще дві належали фортеці Аккерман і датувалися XVII–XVIII ст. Ще одна стела потрапила до Одеси зі Стамбула.

Першу групу пам'ятників було виявлено автором на початку 2014 р. Другу половину пам'ятників – у червні 2024 р. Усі пам'ятні плити досі залишаються в Румунії, у фондах Національного музейного комплексу «Молдова». Жодна з вивезених під час війни до Яс плит не була перевидана румунськими дослідниками протягом усіх повоєнних десятиліть, незважаючи на доступність цих матеріалів.

Історичний контекст появи кожної з цих пам'яток епіграфіки особливий. Ізмаїльські плити відображали час масштабної модернізації фортеці після того, як її було взято військами Суворова у грудні 1790 р. і знову повернуто Порті. Ці роботи очолив Рашид-ефенді, котрий згодом став турецьким комендантом Ізмаїла. Плита з Аккермана з написом Абу Бакра відображає період масштабного ремонту веж цитаделі фортечного комплексу після влучення в них блискавки у 1673 р. Плита з молитвою на честь Алі відбиває присутність у XVIII ст. громади суфіїв. Зрештою, стела з ім'ям Махмуд-бея носить епітафію на честь похованого у Стамбулі пірата. Всі ці пам'ятники епіграфіки Османа виявлені у фондах Національного музейного комплексу «Молдова» (м. Ясси). Їхньому введенню до наукового обігу і присвячена ця стаття.

Ключові слова: Одеська трофейна служба, османська епіграфіка, Аккерманська фортеця, Ізмаїл, Одеський археологічний музей, Північне Причорномор'я

Постановка проблеми. У період з листопада 1941 по вересень 1942 рр. в окупованій румунськими військами Одесі працювала так звана Трофейна служба (скорочено у румунській транскрипції: SCOD)¹. Результатом її діяльності стало вивезення музейних і культурних цінностей на територію Румунії з подальшим розподілом серед вищих навчальних закладів і музейними зібраннями різних міст країни. Основну увагу

* Красножон Андрій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2215-8429>; e-mail: ahmar.and@gmail.com

¹ Драгоман Р.-А., Николає К.И., Красножон А.В. Археология, история и политика в Транснистрии 1941–1944 гг. Харьков: Фолио, 2023. 644 с.

співробітники SCOD (професійні археологи прийняті на військову службу) звернули на фонди Одеського історико-археологічного музею. Їхня робота з експропріації цінностей мала системний та осмислений характер. Насамперед, до Румунії було вивезено предмети давнини, які задовольняли науковий інтерес конкретних «замовників» у середовищі академічних чи освітніх структур країни, або мали ідеологічну спрямованість для Бухаресту, як, наприклад, закладні пам'ятні плити XV ст., які доводили молдавське походження Білгород-Дністровської фортеці².

Ідеологічним підґрунтям вивезення цінностей було оголошено факт належності матеріалів до «історичних земель Румунії» (Бессарабії та Молдови). Втім, досить швидко це внутрішнє, популістське правило служби було порушено і до Румунії почали вивозити експонати без огляду на їхнє походження: кераміку античних міст Побужжя та Криму, половецькі статуї середньовічних степів Подніпров'я та навіть артефакти Стародавнього Єгипту. Показовим для розуміння грабіжницького характеру всієї операції є той факт, що після завершення перевезень Національний музей старожитностей (Бухарест) отримав наказ знищити всі пакувальні матеріали, «особливо ті, що надруковані іноземними мовами», в яких прибули артефакти, надіслані Одеською трофейною службою. «Приховування слідів» крадіжки підтверджується спробою стерти всі колишні музейні шифри на доставлених з Одеси артефактах. Вжиті заходи стали формою «румунізації» об'єктів, яка означала остаточну інтеграцію цих цінностей до складу румунської культурної спадщини.

Загалом було три основні хвилі вивезення музейних цінностей з Одеси. Перша та друга – найбільш масштабні, датовані серединою весни та кінцем літа 1942 р. (відповідно). Третя хвиля датована лютим-березнем 1944 р. й відбулася напередодні визволення міста радянськими військами (до діяльності Трофейної служби вона не має відношення). Отже, ця стаття присвячена шести пам'ятникам епіграфіки зі східними написами, які були вивезені у м. Яси наприкінці березня 1942 р. Ці пам'ятники вважалися втраченими до останнього часу і, з якоїсь причини, не були повернуті до СРСР після скасування режиму Антонеску. Йдеться про три плити кінця XVIII ст., які походять з турецької фортеці Ізмаїл, а також дві пам'ятні закладні плити XVII-XVIII ст. з фортеці Аккерман та один намогильний стовп, що походив зі Стамбула. Ці пам'ятники були вивезені на замовлення Інституту тюркології при факультеті мовознавства Ясського університету. Приймав ці артефакти з окупованої Одеси (включаючи східну літературу з приватних і державних бібліотек) тоді ще дослідник-початківець Михайл Губоглу (1910-1992 рр.)³ – у майбутньому відомий румунський тюрколог⁴.

Історіографія проблеми. Умовно назвемо ці пам'ятки «східною епіграфічною колекцією» лапідарію ОАМ. Усі вони були опубліковані у кількох дореволюційних

² Красножон А.В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // *Stratum plus*. 2013. № 6. С. 177-212.

³ Драгоман Р-А., Николае К.И., Красножон А.В. Археология, история и политика в Транснистрии... Док. 25.

⁴ Губоглу М. Поход Сулеймана Великолепного в Молдавию 1538/945 г. в свете турецких летописей // XXV Международный конгресс турецких востоковедов. 1963. Вып. 2. С. 441-442; Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Вып. 1. Москва: Наука, 1964. С. 131-161.

виданнях Одеського музею⁵, що полегшило їхню сучасну ідентифікацію. Майже сто років нічого про долю пам'яток відомо не було. Допоки в січні 2014 р. автору цих рядків не вдалося випадково виявити три ізмаїльські плити у фондах Національного музейного комплексу «Молдова» (Яси), де про їхнє походження співробітникам установи вже нічого не було відомо. Первинне побіжне ознайомлення з дворянським написом на плитах дозволило тоді їх одразу визначити, як ті, що належать Ізмаїльській фортеці. У результаті плити були знову введені до наукового обігу, опубліковані нові фотографії, транскрипція та переклад напису⁶.

Невідомою залишалася доля трьох інших пам'яток, дві з яких представлялися особливо цінними з погляду досліджень історії турецького періоду Білгород-Дністровської фортеці, і відповідно цікавили автора особливо, з огляду на власні наукові інтереси. Згідно з останніми підрахунками, з цим дністровським комплексом фортифікації загалом, на даний момент, пов'язано 26 пам'яток епіграфіки, датованих періодом з 1440 р. по 1796 р. Суттєва частина їх є втраченою та відома лише за малюнками або старими фотографіями⁷. З точки зору досліджень будівельної періодизації фортеці, тексти цих пам'яток є важливими епіграфічними документами. І виявлення кожного з них з наступною прив'язкою до стін оборонного комплексу є безперечним науковим успіхом. Дотепер ознайомитися з текстами двох аккерманських плит зі східними написами можна було винятково за чорно-білими фотографіями столітньої давнини, та ще й не найкращої якості⁸. Але у червні 2024 р. відбулося повторне їх відкриття автором цих рядків у фондах Національного музейного комплексу «Молдова»*. У свою чергу це сталося завдяки введенню до наукового обігу румунським дослідником Раду-Олександру Драгоманом архіву SCOD і його подальшої публікації у 2023 р.⁹ Ідентифікувати плити в лапідарії музею стало можливим лише візуально, бо жодної супровідної інформації з історії їх походження чи появи, в музеї немає.

Так, в описах експонатів з архіву SCOD від 28 березня 1942 р. підготовлених до відправки співробітниками служби з Одеси, вказані епіграфічні пам'ятники з написами «турецькою мовою»¹⁰. А саме:

1. «Мармурова плита з турецьким написом і гербом султана Селіма».
2. «Одна мармурова плита з Ізмаїла з таким же написом».

⁵ Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // Записки разряда военной археологии и археологии императорского русского военно-исторического общества. Т. 2. СПб., 1912. С. 59-87; Спафарис И. Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями // Записки Одесского общества истории и древностей. 1915. Т. XXXII. С. 146-195.

⁶ Красножон А.В. Два східних написи з Аккермана та Ізмаїла // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». 2017. Вип. 1. Ч. 4. С. 25-30; Тютюнджи М., Красножон А.В. Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI-XIX ст.). Одеса: Чорномор'я, 2019. С. 416.

⁷ Красножон А.В. Епіграфіка та декоративне кам'яне різьблення на пам'ятках Аккермана XV-XVIII ст. // Східний світ. 2023. № 2. С. 55-58. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.02.053>

⁸ Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости... С. 77-78; Спафарис И. Принадлежащие музею...

* Автор вдячний директору Національного музейного комплексу «Молдова» (м. Яси) Сеніка Цуркану за надану можливість працювати у фондах музею.

⁹ Драгоман Р.-А., Николае К.И., Красножон А.В. Археология, история и политика в Транснистрии...

¹⁰ Ibid. док. 7. Л. 3.

3. «Одна мармурова плита з Ізмаїла з турецьким написом і гербом Селіма Третього».
4. «Одна мармурова плита з Четатя Албе з турецьким написом».
5. «Одна кам'яна плита з Четатя Албе з написом турецькою».
6. «Одна колона мармурова з Четатя Албе з турецьким написом на честь Махмуд Бея».

У пунктах 1-3 йдеться про три однакові мармурові плити з Ізмаїла. Судячи з архівного опису, також було вивезено кілька фрагментів мармурових бічних плит облицювання деяких османських могил із традиційними типовими розетами. Вони також збереглися сьогодні в лапідарії Яського музею, але не викликають собою особливого інтересу.

Найбільш рання фіксація цих пам'яток епіграфіки відображена в архівних малюнках російського військового інженера, полковника Літова. На комплексному малюнку від 19 квітня 1819 р.: «Герби та написи, що перебувають на верхах Ізмаїльської фортеці» (рис. 1), художником схематично передано зображення квадратної у плані плити, центральне місце в якій займає тугра султана Селіма III з датою під ним. Зображення цікаве своїм супровідним написом, з якого випливає, що однакові за розмірами та змістом плити розташовувалися на чотирьох воротах фортеці «з внутрішнього боку»: Хотинських, Цареградських, Кілійських і Бендерських¹¹. Це означає, що одна з цих плит була втрачена. До Одеського музею старожитностей надійшло чотири плити, але вивезено 1942 року до Румунії на одну менше, що випливає з архіву SCOD.

Цього ж року Літов залишив зображення шести пам'яток епіграфіки і з фортеці Аккерман, які на той момент привернули його увагу на стінах пам'ятника (рис. 2). Сьогодні достеменно відомо, що ця вибірка не є повною. Наприклад, ним не відзначено плиту 1454 р., що розташовувалася до початку ХХ ст. на фасаді вежі № 3 східного фронту Військового двору. Також немає зображення плити з написом Абу Бакра 1673/74 р. на фасаді південно-західної вежі цитаделі. Хоча вона також залишалася на своєму місці до початку 1900-х років. Стосовно «східної колекції» цей малюнок Літова цікавий своїм першим зображенням плити з молитвою на честь Алі. Судячи з експлікації, автор встиг зафіксувати його *in situ*, коли той ще знаходився у стіні «эскарпа, противу соборной же церкви»¹².

Першу ґрунтовну публікацію аккерманської та ізмаїльської східної епіграфіки, що зберігалася у фондах Одеського музею старожитностей, здійснено І.С. Спафарісом у 1915 р.¹³ Публікація супроводжувалася фотографіями фасадної частини плит, транскрипцією та перекладом написів. Також ним опубліковано стелу з епітафією Махмуд-Бея. Автор статті ідентифікував похованого, як пірата, «вбитого під стінами своєї фортеці». При цьому стовп був доставлений свого часу до Одеси зі Стамбула¹⁴. Цікаво, що М. Губоглу серед усіх так би мовити «бессарабських» матеріалів побажав вивезти з Одеси і цей теж, хоча він мав стороннє походження. До речі, на місці, в Одесі залишилися численні

¹¹ Тютюнджи М., Красножон А.В. Місто Ізмаїл та його фортифікація... С. 495.

¹² Красножон А.В. Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum Plus, 2016. С. 67.

¹³ Спафарис И. Принадлежащие музею... С. 166.

¹⁴ Ibid. С. 187-188.

пам'ятники східної епіграфіки, що мали походження з території «материкової» Туреччини, східного узбережжя Чорного моря тощо. Відповідь на дивну увагу трофейної служби саме до стели Махмуд Бея міститься в епітафії, з якої випливає, що він був піратом. Сюжет її нестандартний і виходить за межі зарегульованих формул османських намогильних текстів¹⁵. Чомусь епітафія не містить дати, що дуже дивно для таких пам'яток. Стовп зберігся цілком і повністю, завдяки чому видно, що місця для висікання дати було б цілком достатньо. Тобто, майстер не вказав її навмисно.

При публікації монографії «Археологія, історія та політика в Трансністрії 1941-1942 рр.», автор навів зведену таблицю з переліком східних пам'яток епіграфіки, які зберігалися у колекції ОАМ до того, як до нього завітали представники SCOD. Щодо двох аккерманських плит, там вказано, що вони не збереглися і місцезнаходження їхнє невідоме¹⁶. Сьогодні можна сказати, що ця інформація не відповідає дійсності. Усі пам'ятники «східної епіграфічної колекції» ОАМ, вивезені службою SCOD з Одеси 83 роки тому, виявлені та повернуті до наукового обігу після тривалого періоду невідомості.

Опис пам'ятників. Усі шість плит колекції знаходяться нині у лапідарії Національного музейного комплексу «Молдова» (м. Яси). При їхньому візуальному обстеженні впадає в око відсутність старих музейних шифрів Одеського музею, які видно на фотографіях 1915 р. На жодній із плит немає знаків чи шифрів, які б свідчили про їхню колишню приналежність до Одеського музею археології. Немає також і шифрів Яссського музею. Лише на одній із плит помітні залишки старого одеського шифру, виконаного червоною охрою. Цей факт лише підтверджує опубліковані в архіві SCOD розпорядження та інструкції щодо ліквідації слідів колишньої власності артефактів.

Плита № 1. Мармур. Походження із фортеці Ізмаїл. Розміри: ширина 123 см, висота – 90 см, товщина 11 см. (рис. 3, 4).

Плита № 2. Мармур. Походження із фортеці Ізмаїл. Поверхня у тріщинах. Помітні сліди стертої червоної охри старого музейного шифру. Розміри: ширина 120 см, висота 90 см, товщина 16 см. (рис. 5, 6).

Плита № 3. Мармур. Походження із фортеці Ізмаїл. Розміри: ширина 123,5 см, висота 94 см, товщина 9 см. Малюнок різьблення всіх трьох плит зроблений по одному лекалу з деякими відмінностями, що особливо помітні у виконанні малюнка квіток троянд по кутах. Але тексти в картуші однакові, із згадкою Рашид Ефенді та датою по хиджрі 1209 (1794/95) (рис. 7, 8).

Плита № 4. Мармур, сполія. Походження з фортеці Аккерман. Розміри: ширина 74 см, висота 56 см, товщина 29 см. Лівий торець плити ретельно обтесаний, інші грані мають грубіші. Тильна поверхня нерівна, без будь-яких написів. Арабська мова, молитва на честь Алі. Без дати (рис. 9, 10).

Плита № 5. Понтичний вапняк щільного ґатунку, сполія. Походження з фортеці Аккерман. Розміри: ширина 41 см, висота 42 см, товщина 36 см. Колишня частина архітектурної деталі, вторинного використання. На фронтальній поверхні в картуші вирізаний дворядковий напис з імям Абу Бекра і дата по хиджрі: 1084 (1673/74). Перша

¹⁵ Tütüncü M., Krasnozhon A. The monuments of the Ottoman epigraphy of the XVIII-th century from Budjak // Eminak. 2017. № 2 (22). Т. 1. Р. 25–40.

¹⁶ Драгоман Р.-А., Николає К.И., Красножон А.В. Археология, история и политика в Транснистрии... С. 48.

цифра (одиниця) збита. Поверхня плити в межах рамки має три глухі отвори – явні сліди влучення куль. Візуально напис і сама плита не змінилася з дати останньої її публікації (якщо порівнювати з фото 1915 р.). Всі торці ретельно обтесані. За формою має конусоподібне завершення на тильний бік. Товщина плити збігається з глибиною ніші на південно-західній вежі цитаделі, де вона розташовувалася (рис. 11, 12).

Плита № 6. Мармур. Походження зі Стамбула. Розміри: висота – 145 см, діаметр по верхньому торцю 31 см, по нижньому 24 см. Нагробний стовп, конусоподібний за формою. Розширюється догори. Верх стели заглажений, закруглений. Без символічної надбудови головного убору, традиційного для османських могильних стовпів такого роду. На фасадній частині висічено напис із п'яти рядків у картуші. На рівні п'ятого зверху рядка стовп розділений наскрізною тріщиною. На фотографії 1915 р. стела ціла, без пошкоджень. Швидше за все, постраждала внаслідок переміщень із Одеси до Яс (рис. 13, 14).

Історичний контекст. При публікації ізмаїльських плит, І.С. Спафарсіс повідомляє, що спочатку в Одесі зберігалися всі чотири плити з фортеці (що відповідає кількості воріт, вказаних у малюнку Літова)¹⁷. У 1942 р. у документах SCOD на відправку з Одеси до Румунії значиться лише три плити. Куди зникла ще одна, невідомо. У лапідарії ОАМ її нині немає. Розміри всіх чотирьох плит автор статті дає однаковими (ширина – 1,21 м, висота 0,92 м і товщина 0,11 м). Але крім узагальнених розмірів Спафарсіс допускає дійсно прикру помилку – при описі плит вказує, що напис у лівому нижньому куті даний «в один рядок», у той час як насправді їх два.

Переклад напису опублікований свого часу: «Побудована зусиллями Рашида Еміна фортеця Ізмаїл. Рік 1209 (1794/1795 р.)»¹⁸. Він фіксує завершення етапу масштабної та комплексної перебудови Ізмаїльської фортеці під керівництвом Мухаммеда Рашида після того, як місто та весь Буджак було повернено до Османської імперії за умовами Ясського мирного договору 1792 р. після закінчення другої екатерининської війни, коли фортецю було взято штурмом О.В. Суворовим. У рамках запланованої османським урядом модернізації комплексу, Рашид-ефенді призначений начальником будівельних робіт, а після закінчення – її комендантом¹⁹.

Зазначений у написі плит персонаж фігурує й у серії письмових документів того часу, пов'язаних з історією Ізмаїла. Так, в одному з російських розвіддонесень 1797 р. (?) Повідомляється, що «Ремонт ізмаїльської фортеці повністю закінчено, та у ній зроблені магазини для зберігання хліба. 23 червня туди прибуло 6 кораблів, на яких привезено 232 гармати і 30 000 бомб, а також багато пороху, все це складено у чотирьох магазинах, а гармати розставлені на батареях. Рашиду-ефендію, колишньому ізмаїльському біна-еміні або будівнику, надано титул паші, він назначений бути обер-комендантом у цій фортеці та командувати усіма тамошніми військами»²⁰.

Новий етап перебудови укріплень мав урахувати недоліки минулого проекту. За його підсумками ліквідовано Нову фортецю (на схід від балки Коджаг'оль), модернізовано планування бастионів, добудовано берегові укріплення, з'явився гласис. Ліквідовано Броські

¹⁷ Спафарис И. Принадлежащие музею... С. 165.

¹⁸ Тютюнджи М., Красножон А.В. Місто Ізмаїл та його фортифікація... С. 416.

¹⁹ Ibid. С. 496.

²⁰ Ibid. С. 449.

ворота та побудовано Кілійську (замість старої, вже на новому місці) та Стамбульську брами, перебудовано вежі Бендерських і Хотинських воріт. Новий фортечний фронт складався вже з 14 бастіонів і 4 брам²¹.

Ім'я ініціатора модернізації фортечного комплексу позначилося ще й на топоніміці Ізмаїла. Так, мечеть, збудована ще у 1770-х роках навпроти Хотинських воріт, після суворовського штурму грудня 1790 р. отримує назву «Нова мечеть Рашид-ефенді», що може свідчити про допомогу цього чиновника при відновленні цієї споруди після штурму.

Про важливість цієї назви для місцевих жителів свідчить той факт, що збережених мечетей периметром фортечної огорожі вказано 6 і ще одна – на заході від фортеці на правому березі долини Броска (у татарському селищі). Проте, повну власну назву кульгової споруди автори повоєнних планів вказали лише в одному випадку, підписавши мечеть Рашид-ефенді Єні, що біля західного краю міської забудови, у колишніх татарських кварталах. На факт саме відновлення цієї мечеті після штурму Суворова вказує її назва («нова»)²². До мечеті належало окреме кладовище. До цієї мечеті вела одна з двох магістральних вулиць османського Ізмаїла, які починалися біля Кілійської брами у південно-східній частині міста. Вона перетинала все місто по діагоналі, оминаючи центральну міську площу, і впиралася в мечеть Рашид-ефенді²³. На османських планах міста другої половини 1790-х рр. також вказана і будівля керівника будівництва фортеці («біна еміні»), яка ймовірно є будинком того самого Рашид-ефенді²⁴.

Дана мармурова плита ясно вказує, що Мухаммед Рашид Емін здійснював генеральне керівництво роботами, яке закінчилося у 1795 р. Принаймні, це був перший, після суворівського штурму та повернення Ізмаїла до Османської імперії, етап модернізації фортеці турецької адміністрацією. Проте, якість проведених работ залишалася незадовільною, тому через два роки французький інженер на турецькій службі, Ф. Кауффер був запрошений до виправлення припущених тоді помилок або для закінчення незавершених робіт. Свій проект з модернізації фортеці та зауваження були надані владі на розгляд ще наприкінці будівельної кампанії 1795 р. Через два роки, мабуть, ці пропозиції треба було озвучити знов. Кауффер пропонував скоротити кількість артилерійських позицій на головному валу. Вал поки що залишався у доброму стані, але цегляний одяг ескарпу місцями вже обсипався через неякісний будівельний матеріал. Втім, і вал загрожував «розсипатися у пил» через піщану складову насипу та неякісне покриття газонів на його крутих схилах. Головне побоювання у інженера щодо уразливості викликає північно-східна ділянка фортечних валів, яка може бути обстріляна анфіладним вогнем з домінуючої на схід від фортеці висоти біля села Коджагьоль. Крім того на прохання жителів Ізмаїла пропонувалася перебудова берегової лінії оборони. Береговий вал зразка 1795 р. був недостатньо піднесений, отже інженер обіцяв його «перебудувати». Точніше, збільшити висоту.

Що стосується аккерманської плити з написом на честь Алі, то її історичний контекст, на жаль, не такий широкий. Напис розташовувався в старому ескарпі рову десь у

²¹ Ibid. С. 544.

²² Ibid. С. 379, 431.

²³ Ibid. С. 488.

²⁴ Ibid. С. 458, 459.

районі Кілійської брами. До виявлення плити в Ясах, автор припускав, що вона могла бути вмонтована на північ від воріт, де до 2011 р. зберігалася неглибока прямокутна в плані ніша. Але сьогодні справжня товщина плити не дозволяє порівняти її з тією неглибокою нішою. Вочевидь, ескарп було перебудовано чи пошкоджено у частині, де спочатку розташовувалася ця плита. Отже на сьогодні точно встановити місце її первинного розміщення неможливо.

Репніков, який вперше опублікував цю плиту у 1912 р., повідомляв, що достовірно невідомі ані обставини включення пам'ятника до колекції Одеського музею, ані його місце первинного розташування на стінах фортеці. І.С. Спафаріс цю плиту описує як «дуже товстий білий мармуровий чотирикутник з арабським написом». Напис зарахований їм до розряду релігійних, у чому немає сумнівів²⁵. Ймовірно, її поява в Аккермані пов'язана з існуванням громади суфіїв, на що є непрямі вказівки джерел кінця XVIII ст. Текст можна перекласти таким чином: «Всіляка турбота покине мене під твоїм заступництвом о, Алі»²⁶. На жаль, плита не містить дати.

На відміну від наступної згаданої пам'ятки з Аккерману, де йдеться про ініціативу Абу Бакра та стоїть дата: 1673/74 р. у перекладі на християнське літочислення. Плита розташовувалась на південно-західній вежі цитаделі, на зовнішньому фасаді. Від неї збереглася ніша, з якої пам'ятник вилучено на початку XX ст. доглядачем фортеці, Штулкерцем за вказівкою члена Одеського товариства історії та старожитностей, А.Л. Берт'є-Делагарда. Плита була доставлена в ОАМ і її текст перекладено та опубліковано вперше Репніковим²⁷. Дата автором прочитана не до кінця і не зовсім вірно. Сьогодні правильне прочитання дати цієї плити не викликає сумнівів: «Абу Бекр-ага відновив 1673/74 рік» [Tamiir Abu Bekr aga. Sene 1084]. Фото цієї плити та переклад тексту також представлено у підсумковій публікації І.С. Спафаріса²⁸.

Історичний контекст появи цього напису у фортеці може бути відновлений на основі супутніх архівних документів. Канадським дослідником В. Остапчуком свого часу було виявлено наказ про ремонт дахів деяких веж в Аккерманській фортеці періоду турецького володіння, які згоріли внаслідок удару блискавкою. Справу взяв на особистий контроль аккерманський кадї. Самі башти за наведеним текстом ідентифікувати неможливо. Можна лише припустити, що йдеться про напільні башти цитаделі, як найвищі в оборонному комплексі, а значить – більш схильні до ударів блискавок. Пошкодження, мабуть, були серйозні, оскільки йдеться саме про «відновлення» дахів, для чого задіяний найвищий місцевий державний апарат. До робіт було залучено місцевих теслярів, «провінційна знать» на прохання кадї, взяла усі необхідні витрати на себе. Ремонт розтягнувся на два роки: 1673 і 1674 рр.²⁹ Отже, є вагомі підстави припускати, що плита з написом Абу Бакра про «відновлення» або ремонт як мінімум тієї вежі, на якій ця плита знаходилася, стосувалася саме цього ремонту.

²⁵ Спафарис И. Принадлежащие музею... С. 172.

²⁶ Красножон А.В. Два сѣдних написи з Аккермана та Ізмаїла... С. 27.

²⁷ Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости... С. 78.

²⁸ Спафарис И. Принадлежащие музею... С. 177.

²⁹ Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project // The Frontiers of the Ottoman World. London: British Academy. 2009. С. 152.

Що стосується стели з епітафією Махмуд Бея, І.С. Спафарсіс повідомляє у статті її інвентарний номер за описом колекції Одеського музею – № 190. «За вказівником стела привезена з Константинополя»³⁰. Автор статті вказує на незвичність епітафії, яка не містить навіть типових прикінцевих закликів до молитви на честь покійного, яка зустрічаються у кожному намогильному написі османського походження, ні навіть дати. Переклад Спафарсіса не викликає жодних заперечень: «Священна могила Махмуд Бея, який помер [від руки] його власних підлеглих, піратів, що розгромили його судно та зробили його мучеником перед фортецею його». Ким був цей чоловік за життя, чим прославився, крім того, що про нього написано, на жаль, нічого невідомо.

Висновки. Усі шість плит «східної колекції» епіграфіки, вивезені 1942 р. до міста Яси службою SCOD. Всі вони досі залишаються у Румунії. Жодну не повернуто до Одеси, хоча більшу частину вивезених предметів старовини з ОАМ повернули до СРСР відразу після завершення війни. З якоїсь причини ці шість плит залишилися непоміченими для всіляких комісій з реституції. Можливо вони не привернули уваги через нібито низький науковий статус експонатів. Відомо, що за радянських часів матеріали подібного роду поблажливо записувалися до категорії «етнографії» через східну спрямованість тематики та порівняно молоді дати походження.

Жодна з вивезених до Ясс під час війни плит не була перевидана румунськими дослідниками за всі повоєнні десятиліття, незважаючи на доступність цих матеріалів. Очевидно, на публікацію трофеїв існувала негласна самоцензура. Міхай Губоглу, який аж до початку 1990-х років активно займався науковою діяльністю, ніяк не сприяв введенню цих пам'яток до наукового обігу або ж поверненню до Одеського археологічного музею. Ймовірно, небажання «тривожити минуле» мало для учасників розподілу музейних цінностей від служби SCOD суто репутаційне значення. З цієї причини безперечно цінні для науки матеріали опинилися поза увагою зацікавлених дослідників більш ніж на 80 років. Тим приємніше констатувати, що сьогодні це неприємне непорозуміння виправлене.

Andrii Krasnozhon

Odessa trophy exhibits in the collection National Museum Complex «Moldova» (Iasi)

Abstract: Six monuments of Ottoman epigraphy were taken by employees of the Odessa Trophy Service in 1942 to Iasi. Since then, their fate remained unknown. Three of them belonged to the Izmail fortress and dated 1795. Another two belonged to the Akkerman fortress and dated back to the 17th - 18th centuries. Last one stele came to Odessa from Istanbul.

The first group of this monuments was discovered at the beginning of 2014. The second half of the monuments was discovered in June 2024. All monuments still remain in Romania. Not a single one of the slabs taken to Iasi during the war was republished by Romanian researchers in all the post-war decades, despite the availability of these materials.

The Izmail slabs reflected the time of large-scale modernization of the fortress after it

³⁰ Спафарис И. Принадлежащие музею... С. 186.

was taken by Suvorov's troops in December 1790 and again returned to the Porta. These works were headed by a Rashid Efendi, who later became the Turkish commandant of Izmail. The slab from Akkerman with the inscription of Abu Bakr reflects the period of large-scale repairs to the towers of the citadel of the fortress after they were struck by lightning in 1673. The slab with a prayer in honor of Ali reflects the presence in the 18th century of the Sufi communities in Akkerman. Finally, the stele with the name of Mahmud Bey bears an epitaph in honor of the pirate buried in Istanbul. All these monuments of Ottoman epigraphy were discovered in the funds of the National Museum complex 'Moldova' (Iasi). This article is devoted to their introduction into scientific circulation.

Keywords: Odesa trophy service, Ottoman epigraphy, Akkerman fortress, Izmail, Odessa Archaeological Museum, Northern Black Sea Region

Рис. 1. Малюнок полк. Літова епіграфіки фортеці Ізмаїл. 1819 р.

Рис. 2. Малюнок полк. Літова епіграфіки фортеці Аккерман. 1819 р.

Рис. 3. Плита з тугрою Селіма III (№ 1). Ізмаїл.

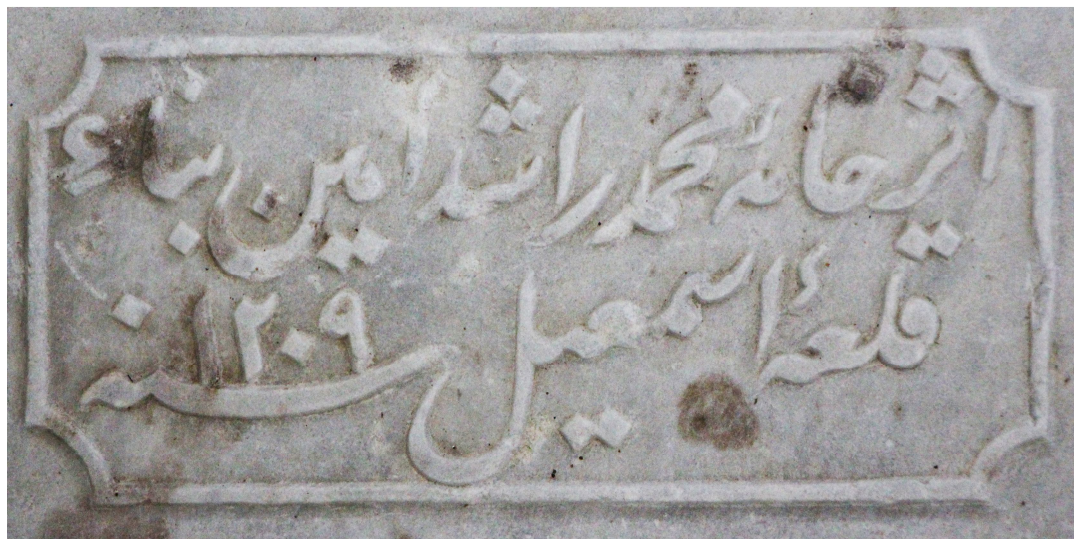

Рис. 4. Напис з плити з тугрою Селіма III (№ 1). Ізмаїл.

Рис. 5. Плита з тугрою Селіма III (№ 2). Ізмаїл.

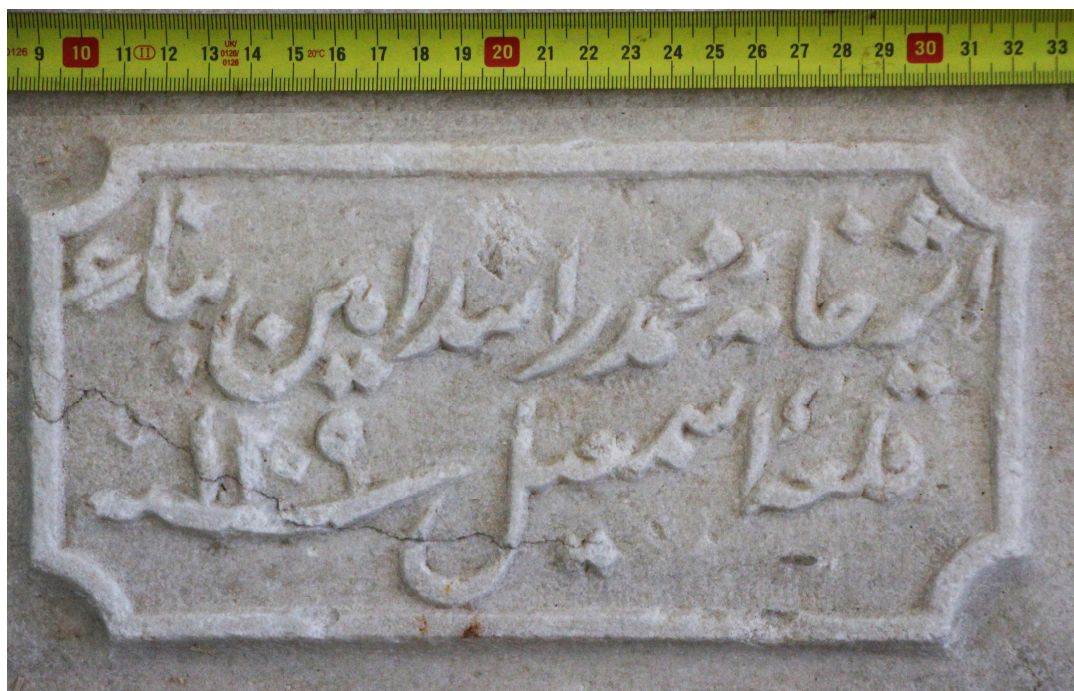

Рис. 6. Напис з плити з тугрою Селіма III (№ 2). Ізмаїл.

Рис. 7. Плита з тугрою Селіма III (№ 3). Ізмаїл.

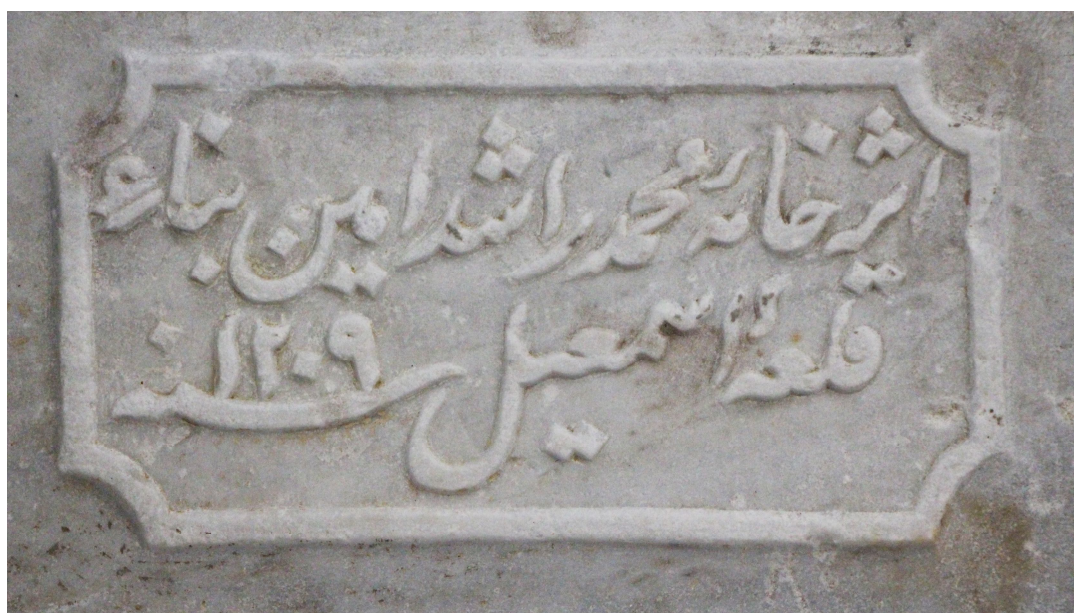

Рис. 8. Напис з плити з тугрою Селіма III (№ 3). Ізмаїл.

Рис. 9. Плита з молитвою на честь Алі. Аккерман.

Рис. 10. Плита з молитвою на честь Алі. Аккерман. Вигляд з боку.

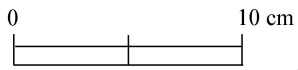

Рис. 11. Плита з написом на честь Абу Бакра. Аккерман.

Рис. 12. Плита з написом на честь Абу Бакра. Аккерман. Вигляд з боку.

Рис. 13. Стела з епітафією Махмуд-бея. Стамбул.

Рис. 14. Стела з епітафією Махмуд-бея. Стамбул. Вид з верхнього торця.